

ХОМ'ЯЧОК, СТРОКАТКА ТА СЛІПАЧОК (RODENTIA, MAMMALIA) У ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКИХ ТА ДОНЕЦЬКО-ПРИАЗОВСЬКИХ СТЕПАХ

О.В. Кондратенко, В.Л. Кузнецов, С.І. Золотухіна

Луганський природний заповідник, Луганська обласна санепідемістанція,
Національний науково-природничий музей НАН України

Cricetulus migratorius, *Lagurus lagurus* AND *Ellobius talpinus* (RODENTIA, MAMMALIA) IN THE DONETSK-AND-DON AND DONETSK-AND-AZOV STEPPES. - KONDRATENKO O.V., KUZNETSOV V.L., ZOLOTUKHINA S.I. - Data on distribution of 3 rare steppe rodent species in the Earsten region of Ukraine are summarised. Brief information on the biological peculiarities of each species is present. According with the present state of species abundance and geographical distribution, protected status for two species, *Lagurus lagurus* and *Ellobius talpinus*, is proposed.

Вступ

Сучасна степова фауна є найбільш чутливою до антропогенного впливу через надзвичайно тонку структуру взаємозв'язків між усіма її ланками. Інтенсивне освоєння степів впродовж останніх сторіч призвело до істотних змін у біогеографічній та таксономічній структурі фауністичних угруповань (Загороднюк, 1999). Неосяжні простори колишнього цілинного степу зменшилися до окремих невеличких ділянок степових заповідників та подекуди збереглися на землях, непридатних для господарської діяльності людини, насамперед по яругам та байракам.

Регіон Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів розташований на сході України у передстеповій підзоні Придніпровсько-Донецько-Приазовської підпровінції степової зони на території Луганської, Донецької та південно-східних районів Харківської адміністративних областей. Подекуди тут збереглися фрагменти потужних фауністичних комплексів Донецько-Донського та Донецько-Приазовського степу як найбагатшого за видовим складом фрагменту степового фауністичного ядра Східної Європи. Сучасний кризовий стан степової фауни та необхідність збереження її видового багатства (як і проблема створення степової смуги) вимагають уточнення списку вразливих видів. З понад 46 видів степових ссавців, представлених у фауні України (Загороднюк, 1999), у Червону книгу України (1994) занесено лише 11, з них дрібних ссавців – 6 видів.

Для фауністичних угруповань досліджуваного регіону характерна велика частка та високі показники чисельності низки степових видів дрібних ссавців – мишівок (*Sicista*), хом'ячків (*Cricetulus*), строкаток (*Lagurus*) (Кузнецов, Кондратенко, 1999).

Метою цієї роботи є аналіз відомих та отриманих нових даних щодо розповсюдження сірого хом'ячка (*Cricetulus migratorius* Pallas, 1773), строкатки степової (*Lagurus lagurus* Pallas, 1773), та звичайного сліпачка (*Ellobius talpinus* Pallas, 1770) на території Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів.

Матеріал та методика

В період із 1989 по 2001 рр. нами в ході польових досліджень було відпрацьовано майже 90 тисяч паст-

ко-діб та близько 2000 циліндро-діб; загалом відловлено 11415 дрібних ссавців; зібрано та проаналізовано близько 700 погадок денних хижих птахів та сов, зокрема від *Athene noctua* Scop., *Strix aluco* L., *Asio otus* L., *Bubo bubo* L., *Circus pygargus* L. Більшість досліджень проведено на території Луганщини. Також оброблено та проаналізовано колекції дрібних ссавців Зоологічного музею Київського національного університету (КНУ) та Національного науково-природничого музею НАН України (ННПМ), Музею природи Харківського національного університету (ХНУ). Переглянуто колекційні зразки, зібрані у східних областях України протягом XX ст.

Загалом обсяг зібраного та переглянутого у колекціях матеріалу становить близько 600 екземплярів гризунів з групи, що вивчається. Нами здобуто 215, знайдено у погадках 217 та переглянуто у колекціях 58 екземплярів сірого хом'ячка та відповідно 2, 18 та близько 80 екземплярів строкатки степової з дослідженого регіону. Сліпачок, відсутній у колекціях, нами також жодного разу не відловлений і не зареєстрований у погадках, проте ми відмічали місця поселення цього виду. Крім цього, ми використали матеріали Луганської обл. СЕС (1959–1989) та люб'язно надані для аналізу дані наших колег В.О. Наглова (Харківська обл. СЕС, 1954–1999 рр.) та Л.І. Грянової (Донецька обл. СЕС, 1984–1999 рр.), а також відомі з літератури вказівки на знахідки цих видів на сході України.

Сірий хом'ячок

(*Cricetulus migratorius* (Pallas, 1773))

Єдиний представник роду у фауні України (Емельянов и др., 1987). В досліджуваному регіоні представлений підвидом *C. m. zvierozombi* Pidoplichko, 1928 (Мигулін, 1938; Загороднюк, 1992). Хом'ячок – типовий мешканець цілинного степу, що не уникає і агроценозів на всьому протязі свого ареалу. Це землерий, що влаштовує нескладні нори. Як і інші хом'якові, веде поодинокий, сутінковий спосіб життя (Громов, Ербаева, 1995). Живиться переважно рослинною їжею, інколи споживає ще й дрібних тварин (Сахно, 1957); створює запаси їжі на зиму, а самиці у період розмноження можуть створювати ще й невеликі (до 200 г) літні запаси (Громов, Ербаева, 1995). Узимку менш активний, але в справж-

Таблиця 1.

Знахідки *Lagurus lagurus* у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах

№	Область, район	Найближчий населений пункт	Рік здобуття	Кількість екз.	Хто здобув або де зберігається
Луганська обл.***					
1.	Міловський	запов. "Стрільцівський степ"	1950–1952 1950–1954 1986 1991 1998, 2000	35 22 1 2 1+1*	Модін (ННПМ) Модін (ЗМ КНУ) Марочкіна (ННПМ) Тімошенко (ННПМ) наші дані
2.	"–"	окол. с. Моїсеївка	1969	1	дані Луг. обл. СЕС
3.	"–"	окол. с. Журавка	1969	1	дані Луг. обл. СЕС
4.	Станично-Луг. р-н	окол. с. Герасимівка	1991, 1998	1+8*	наші дані
5.	"–"	окол. с. Талове	1961, 1969	3	дані Луг. обл. СЕС
6.	Біловодський р-н	окол. с. Кірносолово	1969	1	дані Луг. обл. СЕС
7.	Новоайдарський р-н	колгосп "Дружба"	1959	1	дані Луг. обл. СЕС
Донецька обл.					
8.	м. Маріуполь	окол. м. Маріуполь	1961	1	Гаран (ЗМ КНУ)
9.	Тельмановський р-н	запов. "Хомутовський степ"	?	?	Сіренко і Мартинов **
10.	Володарський р-н	окол. сіл Федорівка і Українка	1997	?	Грянова Л.І. (особ. повід.)
11.	"–"	запов. "Кам'яні Могили"	1984–1999	?	Грянова Л.І. (особ. повід.)
12.	В. Новоселковський р-н	окол. с. Богатир	1982	?	Грянова Л.І. (особ. повід.)
13.	Волноваський р-н	Велико-Анадольський ліс	1996	1	Грянова Л.І. (особ. повід.)
Харківська обл.					
14.	Балаклійський р-н	окол. с. Волвенкове	1977	1	Наглов В.О. (особ. повід.)
15.	"–"	окол. Петрівського	1968	1	Наглов В.О. (особ. повід.)
16.	Ізюмський р-н	окол. с. Семенівка	1968	7	Наглов В.О. (особ. повід.)
17.	Лозовський р-н	окол. с. Братолюбівка	1969	?	Наглов В.О. (особ. повід.)

* - результати аналізу погадок. ** - дані з літературних джерел (Сіренко та Мартинов, 1998); *** - в погадках пугача, зібраних протягом 1999-2001 рр. (без зазначення точного місцезнаходження) знайдено рештки ще 9 строкаток.

ню сплячку не впадає. За рік може розмножуватись до 3 разів. У виводку по 5–7 (до 10) малят (Сахно, 1959).

Чисельність коливається з роками, однак рідко буває досить високою (Абеленцев, Рудишин, 1960). Колишній шкідник сільського господарства, цей вид останніми роками реєструється у досить низькій чисельності – в середньому 1–2 (1,9) % від кількості дрібних ссавців, дуже рідко – до 10–15 %. На заповідних цілинних ділянках до 5–10 % (Марочкіна, 1987; наші дані); у погадках сов від 1,5 % до 39 % (Підоплічко, 1937; Черный, Сіренко, 1998; наші дані). В останні роки спостерігається скорочення ареалу виду та зменшення чисельності хом'ячків в Україні, але у досліджуваному регіоні цей вид зустрічається майже рівномірно, але в незначній кількості. Беручи до уваги літературні дані, повідомлення колег та наші дані щодо обліків пастками та знахідок решток цих тварин у погадках сов, у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах нам відомо близько 150 місць мешкання цього досить рідкісного виду дрібних гризунів. Досить цікаво, що хом'ячок, хоч і не досить численний вид, але займає перше місце у живленні пугачів (*Bubo bubo*) зазначеного регіону (Кондратенко, Товпинец, 2001).

Строкатка степова (*Lagurus lagurus* (Pallas, 1773))

Єдиний представник роду у фауні України та Європи загалом. В регіоні, як і в Україні в цілому, вид пред-

ставлений підвидом *L. l. occidentalis* Migulin (Мигулін, 1938). Строкатка – характерний гризун степу, який мешкає серед злаково-різнотравних, різнотравно-типчакво-ковилових цілинних степів. Рідше трапляється на посівах багаторічних трав або орних землях. Лісових масивів, як і різнотравного степу та заростей чагарників, уникає (Громов, Ербаева, 1995), надаючи перевагу полиновим ділянкам степу (Громов і др., 1963).

Цей гризун – типовий зеленіод, що іноді вживає й тваринну їжу. Землерий, що звичайно будує власні норри. За рік самиця може народжувати до 6 разів, в середньому по 5–6 (до 12) малят в одному приплоді, у зв'язку з чим для строкатки завжди були характерні різкі спалахи чисельності (Мигулін, 1938; Громов і др., 1963). Але в останні десятиріччя в контрольних відловах дрібних ссавців строкатки зустрічаються поодинокі (ще в 1960-х рр. В. Іздебський (1965) передбачав зникнення виду на Лівобережжі Нижнього Придніпров'я у зв'язку з розвитком меліорації). Інколи залишки цих тварин трапляються у погадках сов та сичів. За нашими даними, на території Луганщини частка цього виду, за результатами обліків пастками, становить лише 0,01 %, позаяк у совиних погадках – від 0,8 до 11,5 %.

За останні 60 років чисельність виду зменшилася щонайменше на два порядки, і вид із звичайних перейшов у категорію найбільш рідкісних степових мишоподібних гризунів (Марочкіна, 1987; наші дані). Майже повний перелік знахідок строкатки у регіоні наведено у таблиці 1.

Таблиця 2.

Знахідки *Ellobius talpinus* у Донецько-Донських степах

№	Область, район	Найближчий населений пункт	Рік здобуття	Хто здобув або де зберігається
Луганська обл.				
1.	Станично-Луг. р-н	окол. ст. Ільєнко Нова	1971, 1978	Сахно *
2.	"	окол. с. Сизе	1971, 1978	Сахно *
3.	"	низовини р. Деркул	1994, 1999, 2001	наші дані

* - Сахно, 1971; 1978

**Сліпачок звичайний
(*Ellobius talpinus* (Pallas 1770))**

Це єдиний представник свого роду і підродуни загально в Європі (Загороднюк, 1998). В Україні та у регіоні представлений підвидом *E. t. tanaiticus* Zubko (Кондратенко, Загороднюк, 1999), що відрізняється блідо-сірим забарвленням хутра.

Сліпачок є типовим представником степової фауни і заходить на територію Лівобережної України лише краєм свого широкого ареалу до району Запорізьких порогів (Якименко, 1984). Гризун невеликих розмірів, що всією своєю будовою пристосований до підземного риючого способу життя (Сахно, 1971). Живиться переважно рослинною їжею, як підземними, так і надземними частинами рослин (Сахно, 1978). Типова зима сплячка для цього виду не характерна, проте взимку, як і в літню посуху, активність сліпачка помітно знижена. На рік може розмножуватись 3–4 рази при 2–5 малятах у виводку (Громов, Ербаєва, 1995).

Чисельність сліпачків ніколи не була високою, проте протягом останніх десятиріч відбувається суттєве скорочення ареалу та чисельності виду. Якщо раніше сліпачків відмічали на більшій частині середнього та південного Лівобережжя (наприклад, їх у Нижньому Придніпров'ї знаходив В. Іздебський (1965), а згідно з І. Підоплічкою (1951) та І. Громовим і М. Єрбаєвою (1995) викопні рештки знаходили у Лісостепу – Сумській, Київській, Чернігівській, Харківській, Воронізькій та інших областях), то тепер спостерігається суттєве скорочення західної та північної частин видового ареалу в Україні. На теперішній час нам достовірно відомо мешкання цього виду лише на Луганщині (Сах-

но, 1971, 1978; наші дані) та в Криму (Алексєєв и др., 1990; Товпинец, 1993), однак і в цих місцях має місце інтенсивна фрагментація ареалу. За більш як десятирічний період досліджень нам не вдалося зловити жодного сліпачка традиційними методами відлову дрібних ссавців, не знаходили й решток тварин у совиних погадках. Нами лише відмічалися місця поселення цього виду, які реєструвалися за характерними викидами з нір, які мають конусоподібну, інколи — місяцеподібну форму. Перелік цих місць наведено в таблиці 2.

Обговорення

Сірий хом'ячок зустрічається на території Східної України досить рівномірно, на відміну від строкатки та сліпачка. Останній вид мешкає на дуже обмеженій території Станично-Луганського р-ну Луганської обл. загальною площею не більше 200 км². Знахідки строкатки степової відомі з 7 місцевостей Луганщини: 4 – на південному сході Харківщини та 6 – на Донеччині. Всі місця мешкання цього виду гризунів дуже обмежені за площею та відстоять одне від одного на багато кілометрів. Отже, наявні дані свідчать про те, що всі три види є відносно малочисельними, проте за кількістю знахідок сірий хом'ячок є найбільш поширеним видом, а строкатка та сліпачок є дуже рідкісними (рис.).

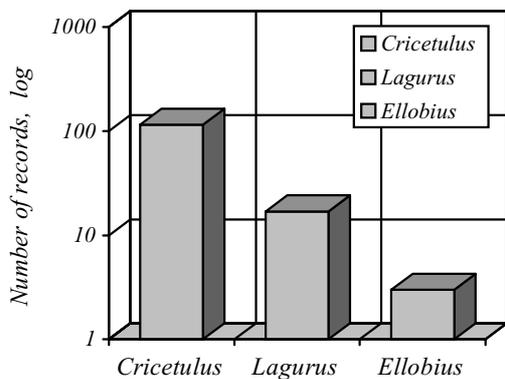
Беручи до уваги сильну подрібленість та різке скорочення ареалу строкатки та сліпачка і враховуючи можливість повного зникнення останнього виду з території України найближчим часом, ми пропонуємо занести степову строкатку (*L. lagurus*) та звичайного сліпачка (*E. talpinus*) до Червоної книги України, надавши їм, відповідно, 2 та 1 охоронні категорії за нині діючою системою.

Подяки

Ми висловлюємо щирі подяку В.О. Наглову та Л.І. Грянській за люб'язно надані матеріали, які разом з нашими власними даними лягли в основу цієї роботи, та І. Загороднюку за її підготовку до друку.

Література

Абеленцев В.І., Рудишин М.П. (1960): До екології сірого хом'ячка на Україні. - Наук. зап. науково-природознавчого музею АН УРСР. Київ. 8: 104–118.
 Алексєєв А.Ф., Дулицкий А.И., Арутьян Л.С., Евстафьев И.Л., Чирный В.И. (1990): Еще раз о степном участке Карадага. - Экология мелких млекопитающих в заповедниках Украины. К.: Ин-т зоологии АН УССР. 36-40. (Препринт № 90.21).
 Громов И.М., Гуреев А.А., Новиков Г.А., Соколов И.И., Стрелков П.П., Чапский К.К. (1963): Млекопитающие фауны СССР / Под общ. рук. И.И. Соколова. Москва-Ленинград: АН СССР. 1-640.
 Громов И.М., Ербаева М.А. (1995): Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. Санкт-Петербург. 1-525.
 Емельянов И.Г., Загороднюк И.В., Золотухина С.И. (1987): Эколого-систематический обзор рецентных хомяковых (Cricetidae,

Співвідношення числа відомих знахідок 3 видів гризунів, що відносяться до степового фауністичного ядра

- Rodentia) фауны Украины. - Хомяковые фауны Украины (часть 1). Киев: Ин-т зоологии АН УССР. 3-18. (Препринт № 87.6).
- Загороднюк И.В. (1992): Обзор рецентных таксонов Muroidea (Mammalia), установленных для территории Украины (1777–1990). - Вестн. зоол. 26 (2): 39-48.
- Загороднюк И.В. (1998): Види таксоны ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство. - Доповіді НАН України. 4: 180-186.
- Загороднюк И.В. (1999): Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження. - Доп. НАН України. 5: 203-210.
- Издебский В.М. (1965): Грызуны Нижнего Приднепровья (фауна, экология, практическое значение). - Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. Херсон. 17-18.
- Кондратенко О., Загороднюк И. (1999): Степові гризуни як кандидати до Бернських списків. - Ссавці України під охороною Бернської конвенції. Праці Теріол. школи. Київ. 2: 185-191.
- Кондратенко А.В., Товпинец Н.Н. (2001): Млекопитающие в питании сов Донецко-Донских и Донецко-Приазовских степей. - Вестн. зоол. 35 (6): 95-98.
- Кузнецов В., Кондратенко О. (1999): Мікротеріофауна заповідних територій Луганщини за результатами аналізу погадок хижих птахів. - Запов. справа в Україні. 5 (2): 28-29.
- Марочкина В.В. (1987): Видовой состав и численность хомяковых в заповедниках юго-востока Украины. - Хомяковые фауны Украины (часть 3). К.: Ин-т зоологии АН УССР. 3-6. (Препринт № 87.8).
- Мигулін О.О. (1938): Звірі УРСР. Київ: АН УРСР. 1-428.
- Підоплічка І.Г. (1937): Підсумки досліджень погадок за 1924-1935 рр. - Зб. праць Зоол. музею Укр. АН. Київ. 19: 101-107.
- Підоплічка І.Г. (1951): О ледниковом периоде. Вып. 2. Киев: Наук. думка. 132-134.
- Сахно И.И. (1957): Материалы к изучению кормов некоторых мышевидных грызунов. - Зоол. журн. 36 (7): 1084-1092.
- Сахно И.И. (1959): Влияние агротехнических мероприятий на соотношение полов и плодовитость некоторых мышевидных грызунов на полях Луганской области. - Зоол. журн. 38 (12): 1856-1868.
- Сахно И.И. (1971): Слепушонка (*Ellobius talpinus* Pall.) на Ворошиловградщине. - Вестн. зоол. 5: 65-69.
- Сахно И.И. (1978): Материалы к экологии слепушонки обыкновенной в Ворошиловградской области. - Вестн. зоол. 1: 74-76.
- Сиренко В.А., Мартынов В.В. (1998): Фауна наземных позвоночных природного Украинского степного заповедника. (Пресмыкающиеся, птицы, млекопитающие. Аннотированный список видов). - Тр. филиала Украинского степного природного заповедника "Каменные Могилы" (Юбилейный сборник). К.: Фитосоцицентр. 1: 63-82.
- Товпинец Н.Н. (1993): Особенности распространения и биотопической приуроченности обыкновенной слепушонки в Крыму. - Вестн. зоол. 27 (4): 56-58.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М.М. Щербака. К.: Українська енциклопедія, 1994. 372-413.
- Черный В.И., Сиренко В.А. (1998): Питание ушастой и болотной сов зимой 1985-1986 гг. в заповеднике "Каменные Могилы". - Тр. филиала Украинского степного природного заповедника "Каменные Могилы" (Юбилейный сборник). К.: Фитосоцицентр. 1: 85-87.
- Якименко Л.В. (1984): Кадастрово-справочная карта ареалов обыкновенной (*Ellobius talpinus* Pall.) и зайсанской (*E. tancredi* Blasius) слепушонок. - Вопр. изменчивости и зоогеографии млекопитающих. Владивосток: БПИ. 76-102.

НАСЕЛЕНИЕ ПТИЦ ДУБОВО-СМЕШАННЫХ ЛЕСОВ КРЫМСКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВЕДНИКА

Б.А. Аппак

Крымский природный заповедник

Дубово-смешанные леса в Крымском природном заповеднике произрастают на 15000 га, что составляет 56,2% покрытой лесом площади заповедника. Несмотря на то, что птицы горно-лесной части Крымского заповедника достаточно хорошо изучены, сведений об их численности в дубово-смешанных лесах, безусловно, мало. Исследователи ограничивались, в основном, общей оценкой – “многочисленный”, “редкий” и т. п., и только по некоторым видам есть данные о количестве птиц на один километр маршрута (Костин, 1983). Сведений о многолетней динамике численности птиц дубово-смешанных лесов Крымского заповедника нет. Цель настоящей работы заключается в проведении количественной оценки населения птиц дубово-смешанных лесов заповедника как основы мониторинга.

Материал и методика

Полевой материал собирался с 1989 по 1995 год на территории Крымского природного заповедника. В 1990 г. исследования проводились только в зимний период, а в 1995 г. учеты зимой не проводились. Для проведения исследований в дубово-смешанных лесах, в соответствии с классификацией основных местообитаний птиц заповедника (Костин, Ткаченко, 1963), был выбран постоянный маршрут длиной два километра. Протяженность маршрута и время проведения учетов

определялись в соответствии с влиянием на результаты суточной активности птиц (Аппак, 1998). Небольшая протяженность маршрута, проходившего вдоль узкой, исключавшей влияние на плотность птиц опушечного эффекта, дороги, компенсировалась его постоянством и частотой проведения учетов. На редко проходящий транспорт птицы не обращали никакого внимания, устраивая иногда гнезда прямо над проезжей частью. Маршрут пролегал по хребту Конек в районе перевала Кебитбогаз на высоте 590 м н. у. м. Основные типы леса:

– Сухая грабинниковая судубрава, один ярус, 8 дуб скальный, возраст 255 лет, высота 8 м + один ясень обыкновенный, возраст 255 лет, высота 8 м + один клен Стевена, возраст 255 лет, высота 7 м, подлесок – кизил, сомкнутость 10 %.

– Свежая грабовая дубрава, один ярус, 10 дуб скальный, возраст 115 лет, высота 20 м + ясень обыкновенный + бук восточный + клен полевой, подрост – 10 дуб скальный, возраст два года, высота 0,4 м, 1,3 тысячи на один гектар.

Маршрут пересекает просека линии электропередачи, заросшая местами ежевикой и шиповником, единственное место, где отмечались лесные коньки (*Anthus trivialis*). Учеты птиц проводились на неограниченной полосе по методике Ю.С. Равкина (1968). Учитывали все виды птиц. Так, например, черного грифа *Aegyptus*